

Анатоль Трафімчык

Мінск

**Якуб Колас пра падзел Беларусі 1921 года
ў паэме “Новая зямля”**

Да 130-годдзя з дня нараджэння паэта

Тэма савецка-польскага падзелу Беларусі ў айчыннай паэзіі – шырокая, шматслойная, многалікая – застаецца па-ранейшаму слаба даследаванай, нягледзячы на багацце, разнастайнасць і неадназначнасць матэрыялаў. Нават пазіцыя Якуба Коласа дарэшты не вывучана. У сувязі з тэмай падзелу Беларусі звычайна спамінаюць верш народнага паэта “Беларускаму люду” (1921) з сёння шырока вядомымі радкамі *Нас падзялілі – хто? Чужаніцы, / Цёмных дарог маляры...*¹, хаця стасоўна падзелу Беларусі Пясняр не абмежаваўся толькі адным вершам. Больш таго, самы вядомы твор класіка (дый усяго беларускага прыгожага пісьменства) неспарадычна ўтрымлівае выказванні аўтара пра тое, што рабілася ў роднай старонцы, гвалтаванай тым часам чужынцамі.

Сам жа Канстанцін Міцкевіч за гады ваеннага ліхалецця пасноўдаўся па свеце: у якасці мабілізаванага ён прайшоў ваенную падрыхтоўку і нават пабываў на фронце (румунскім), цяжка захварэў, быў камісаваны і асеў у Курскай губерні. Там яго адольваюць глыбокія настальгічныя перажыванні. Да яго прыходзіць яснае ўсведамленне адсутнасці роднасці з расійскім народам. Вось што піша ён сябру Янку Купалу (арыгінал ліста на беларускай мове не выяўлены):

¹ Я. Колас, *Збор твораў*. У 20 т. Вершы (1911–1938), Мінск 2007, т. 2, с. 104–105.

С позиций пришел в Обоянь, где жила моя семья, больным человеком. Брат[о]к мой милый! Случалось тебе когда-нибудь застрять где-нибудь на железнодорожной станции, ждать поезда? Вот в таком положении чувствую я себя теперь, где бы я ни находился. Все жду, когда же наступит возможность оставить эту Московщину и вновь очутиться среди своих людей. Скажу тебе, друже, татарский здесь народ. Болит моя душа по Белоруссии. Чувствуешь ли, братец, как тяжело жить на чужбине? ... Чувствую я, однако, одно: бедный, бедный наш народ! Как несправедлива его доля! И когда только дождется он просветления? Много встречал я наших виленцев, минчан, которые склоняются от востока к западу, ждут избавления ныне от Германии. Я, однако, остаюсь при своем мнении до гроба: немцы не дадут нам счастья. Немцы знают, что делают: им нужно утопить великий народ в братской крови, обессилить и обездолить его. Что же нам делать? Пробуждать в народе самосознание, ориентация должна быть на самого себя².

Гэтыя перажыванні трохі пазней, у 1919 годзе, Якуб Колас занатоўвае ў XVIII раздзеле “Новай зямлі” “Зіма ў Парэччы”:

Далёка я ад межаў родных
Сярод людзей, душой халодных
І сэрцам чэрствых.
(...)
О родны край! О край пакуты,
Нягодай цяжкаю прыгнуты!
Калі ж ты збудзеш тое гора,
Што і цяпер там, як і ўчора,
Як і даўней, цябе знішчае
І горкім смуткам авявае?³

Антон Адамовіч слухна заўважае, што пачатак гэтага раздзела дае нам *паэзаву ацэну самае перажыванае ім* (Якубам Коласам – А. Т.) тады савецка-польскае акупацыі Беларусі як “*нягоды цяжкае*”, “*гора, што і сягонья, як і ўчора, як і даўней яе знішчае*”, “*часу вялікага разбурэння*”, “*зъдзеку, што чалавек – зьвер чалавечу так чыніць злосна, неўспагодна*” – *безь якога-небудзь вырозьнення ўва ўсім гэтым акупантаў польскіх ад савецкіх ды абодвух – ад іхных папярэднікаў гістарычных з “учора” й нат аж з “даўней” (калі каго крыху й выдзяляеца, дык якраз людзей савецка-расейскага ізаляцый-*

² *Купала і Колас, вы нас гадавалі:* дакументы і матэрыялы. У 2 кн. / уклад.: В. Дз. Селяменеў, В. У. Скалабан, Мінск 2011, кн. 2. 1939–2009, ч. 1, с. 19.

³ Я. Колас, *Збор твораў...*, Мінск 2009, т. 8, с. 159–160.

нага навакольна аўтара, і гэта – як “модзей, душой халодных і сэрцам чэрствых”...)⁴.

Ваенны і курскі перыяд Якуб Колас праз гадоў колькі назаве *паднявольным блуканнем* (падкрэслена намі – А. Т.), напісаўшы ў апошнім раздзеле “Новай зямлі”:

...А там дарога, зноў дарога,
Разлука з краем і трывога
І паднявольнае блуканне
І гэта нуднае змаганне
За інтарэсы жывата
Ды зноў варожая пята...⁵

Папярэднія перажыванні паэта, адкрыццё Расіі як чужыны, а расіян як татараў, маскалёў (але ніяк не братоў-славян), а ў сувязі з гэтым таксама надзвычайнай моцы настальгія, сум па родных краях (гл. вершы “Гусі” (22.09.1916), “Палессе” (1916), “Ой, скажы мне, вецер вольны...” (1917), “Год за годам уцякае...” (22.10.1919)⁶ і інш.) спрычыніліся да высыпання Коласа-нацыяналіста, зварот якога да мінулага ў той час не мог не азначаць і надзённай пазіцыі паэта, пазіцыі, што была скіравана супраць гаспадарання суседзяў, чужынцаў на Беларусі. Радзіму хацеў паэт бачыць вольнай.

Нягледзячы на тое, што беларускі народ на той час заявіў пра сваё існаванне, акрэсліў этнічныя межы, краіна была падзелена. Між тым палітычныя падзеі вакол і на Беларусі (Савецкай) адбываліся такія, што давалі падставу для аптымістычных заглядванняў у будучыню. У першай палове 1920-х гадоў савецкая ўлада бярэ курс на беларусізацыю. Дзякуючы нэпу імкліва аднаўляецца эканоміка. Беларускае сялянства, дагэтуль рабаванае з розных бакоў прыхаднямі, урэшце адчула значную палёжку.

Канстанцін Міцкевіч, вымучаны вайной і напаўгалодным існаваннем на чужацкай Куршчыне, неўзабаве пасля падзелу вяртаецца ў Беларусь – у Менск. Жыццё паэта наладжваецца. Але не быў бы ён народным Песняром, калі б не жыў інтарэсамі краіны. А яе тады брутальна распалавінілі, навязваючы на абедзвюх частках каланізацыйныя парадкі. І калі дагуль антысаветызм Якуба Коласа быў яшчэ дастаткова

⁴ А. Адамовіч, *Якуб Колас у супраціве саветызацыі*, (у:) А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, Мінск 2005, с. 590.

⁵ Я. Колас, *Збор твораў*..., т. 8, с. 281–282.

⁶ Я. Колас, *Збор твораў*..., т. 2. Вершы (1911–1938), с. 67, 73–74, 77, 82, 85.

аморфным (у нечым змешаным з антырасейскасцю, антымаскальскасцю), то ў 1921 годзе ён канкрэтызуецца, дзейным каталізатарам чаго становіцца менавіта дзяльба Беларусі.

Антысавецкія матывы, іншы раз з акцэнтам на тэме падзелу Беларусі ворагамі-чужаніцамі, не абмінаў Якуб Колас і пры дапісванні паэмы “Новая зямля”. У перыяд 1921–1923 гадоў былі створаны 17 (з усіх 30) раздзелаў *энцыклапедыі беларускага сялянства* (Алесь Адамовіч). І па назіраннях Ант. Адамовіча, у гэтых раздзелах, напісаных ужо ў Савецкай Беларусі, выпадзі супраць сучаснасці асабліва вострыя (трэба разумець, у параўнанні з ранейшымі, нават астрожнымі, раздзелаў): *Гэтак, у разьдзеле XVI (1922) знаходзім абураную філіпіку супраць спраўцаў Рыскага падзелу Беларусі, бяз вырозьнення сярод іх бальшавікоў ды палякаў, праўда, толькі з крыху меншай вайстрынёй і выразнасцяй, чымся ў крыху ранейшым лірычным вершы таго-ж Коласа “Беларускаму люду”*⁷. Паэт, які адчувае сваё перабыванне пад Саветамі, як пад *варожай пятою* (выраз з апошняга раздзела “Новай зямлі”, датуемага 1922 – пачаткам 1923 гг.)⁸, дэкларуе, што “*нявіднымі ніцямі*” “*моцна-моцна звязан*” з “*малюнкамі роднае краіны*”, хоць і зараслі “*пуцявіны / У гэты мілы мой куточак*”:

І зараслі не палынамі,
Не крапівой, не драсянамі,
Не чаратом, не лебядою –
А беларускаю бядою.
Ды покі будзе сэрца біцца,
Яно не зможа пагадзіцца
Ні з гэтым гвалтам, ні з бядою
Над нашай роднаю зямлёю...⁹

Паэт праклінае “*вусны, рукі*”, якія на “*мілы край адвечнай мукі*” “*ланцуг кавалі / І ў твар зняважліва плявалі!*”¹⁰ (у чым бачыцца пераклічка з кавалямі Коласавых “Родных малюнкаў”), разам з тым выражаючы надзею, *Што хоць не мы, дык нашы дзеці // Убачаць цэльным цябе ў свеце!*¹¹

У гэтых словах бачыцца і страчванне надзеі – на тое, што сам

⁷ А. Адамовіч, *Да мюнхэнскага выдання паэмы “Новая зямля”*, (у:) А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, с. 374.

⁸ Я. Колас, *Збор твораў...*, т. 8, с. 282, 328.

⁹ Я. Колас, *Збор твораў...*, т. 8, с. 142.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама, 143.

аўтар некалі ўбачыць “цэльным” родны край, вольным ад вышэй згаданых чужаніцаў-кавалёў. Аднак, як відаць, ступень рэзкасці ў раздзелах, створаных Якубам Коласам апошнімі, ніжэйшая. Верагодна, тут спрычыніўся і той фактар, што пасля лета 1922 года ў Савецкім Саюзе друкаванае слова становіцца падцэнзурным¹². Галоўнае, аб чым сведчаць многія радкі “Новай зямлі”, напісаныя ў Савецкай Беларусі, што аўтар не пазбавіўся настальгіі і што гэта па-ранейшаму клалася адбіткам на творчасці:

Малюнкi родныя i з’явы!
 Як вы мне любы, як цікавы!
 Як часта мілай чарадою
 Вы ўстаяце перада мною! [Т. 8, с. 141]

У літаральным сэнсе гэту настальгію можна прачытаць як сум па родным куце маленства, бо куток той апынуўся за мяжой. Але такі погляд быў бы спрошчаны. Насамрэч аўтар тужыць усё па той жа *новай зямлі*, якой так і не стала Бацькаўшчына ў дзяржаўным сэнсе. У сувязі з гэтым абазначаны аспект даследавання (адлюстраванне ў паэтычнай творчасці падзелу Беларусі 1921 г.) варты таксама зазначэння, што на гэту тэму ў паэме “Новая зямля” можна глянуць і пад іншым кутом, як ужо прапануюць сучасныя літаратуразнаўцы. А менавіта – прапусціць твор праз сімвалісцкае прачытанне. *Унутраным планам, глыбокім падтэкстам праз аўтарскі аповед праходзіць думка аб трагічным становішчы беларускага народа, які ва ўласным краі не з’яўляецца гаспадаром. Ён тут хутчэй часовы жыхар. Як бы вечны перасяленец, выгнаннік, уцякач, бежанец. Чалавек, у якога няма сталага месца жыхарства, уласнага Дома*” – “матэрыяльна-духоўнага ўвасаблення Бацькаўшчыны”, – чытаем у М. Мушынскага¹³. Адштурхоўваючыся ад тэзіса шаноўнага прафесара, хочацца сказаць, што аўтар паэмы і такім чынам, у іншай плоскасці выражэння мастацкай думкі даводзіў пастулат, імператыў пра неабходнасць цэласнасці Беларусі. Практычна да гэтай жа тэзы, але іншым шляхам, прыходзіць і гарадзенскі літаратуразнаўца І. Жук, кажучы: *Колас марыў пра Айчыну*¹⁴.

¹² Я. Колас, *Збор твораў...*, Мінск 2009, т. 9, с. 412.

¹³ М. Мушынскі, *Мае каласавіны: з вопыту вывучэння літаратурнай і грамадска-культурнай дзейнасці Якуба Коласа*, Мінск 2010, с. 20–21.

¹⁴ Гл. падрабязней: І. Жук, *Два падарожжы ў чужую зямлю: аб адным механізме этнічнай самаідэнтыфікацыі ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”*, “Studia Białorutenistyczne”, Lublin 2010, № 4, s. 212–213.

У сувязі з вышэй сказаным ёсць падставы выказаць меркаванне, што паэма «Новая зямля» была ўзгадавана на глебе расстання аўтара з родным куточкам: зарадзілася яна ў астросе, дзе ўзніклі пранізлівыя, глыбока лірычныя радкі, з якіх пачынаецца твор; мела працяг на Куршчыне – *рыжабародым краі* (такі вобраз прыменены ў вершы «Я кожан год свой дзень радзінаў...», 1918¹⁵); а добрая палова гэтай перліны беларускага мастацтва слова паўстала ў Савецкай Беларусі, калі паэт быў так блізка ад малой радзімы – як рукою падаць, але наведць *родны кут*, які знаходзіўся за мяжой – у складзе II Рэчы Паспалітай, тады не меў аніякай магчымасці. Такая адлегласцевая блізкасць і разам з тым такая палітычная далёкасць тым больш абвастралі настальгічныя і сыноўскія (на Стаўпеччыне засталася маці, якой паэту ўжо не наканавана было пабачыць) пачуцці лірыка. Усё гэта адпаведна і вылілася ў кангеніяльную паэму. Пры іншых абставінах (без зняволення, *доўгай дарогі дадому* і душэўнага драматызму па вяртанні на раздзертую радзіму) твора або не было б зусім, або ён быў бы кардынальна іншым. М. Мушынскі кажа, што *Колас на пачатку 20-х гг. узыходзіў на якасна новы светапоглядна-творчы ўзровень дзейнасці*¹⁶. Але гэта не значыць, што творца кардынальна змяніўся. *Звычайна гэты зварот* (Якуба Коласа на радзіму з Куршчыны ў маі 1921 года – А. Т.) *ацэньваўся як пераломны момант у светаадчуванні паэта. Але такі вывад быў заўчасны... (...) Пералом у ягоным светапоглядзе адбыўся не адразу, – некалі справядліва адзначыў той жа М. Мушынскі*¹⁷. Таму паэма “Новая зямля”, ствараемая на працягу добрага тузіна гадоў – ад турмы да вяртання на Беларусь праз вайну і бадзянні па Расіі, гучыць маналітна. Яе інтанацыі не паддаюцца кан’юнктуры, якая правакавала аўтара на згодніцтва, да якога ён усё-такі фармальна прыйшоў трохі пазней.

У далейшым – у страшныя 1930-я – з мэтай перавыдаць паэму аўтар сам пераацэньвае свой твор, кажучы пра дысананснасць яго лейтматыву эпосе¹⁸. Народны паэт відавочна “дыпламатнічаў” дзеля ўлагоджвання кан’юнктуры, у душы не змяняючы адносін да свайго

¹⁵ Я. Колас, *Збор твораў...*, Мінск 2007, т. 2, с. 82.

¹⁶ М. Мушынскі, *Свайму часу і вечнасці*, (у:) Я. Колас, *Збор твораў...*, Мінск 2007, т. 1, с. 37.

¹⁷ М. І. Мушынскі, *Якуб Колас і рэвалюцыя (сацыяльна-палітычны, нацыянальны і гуманістычны аспекты праблемы)*, (у:) *Каласавіны*. Тэзісы дакладаў і паведамленняў навуковай канферэнцыі, прысвечанай 110-годдзю з дня нараджэння Якуба Коласа, Мінск 1992, с. 8.

¹⁸ Я. Колас, *Збор твораў...*, Мінск 2009, т. 8, с. 332.

найлепшага твора. Хаця, з іншага боку, аўтар і не лгаў: каштоўнасці мастацкага твора і бальшавіцкай аксіялогіі кардынальна разыходзіліся. Але да перапісвання «Новай зямлі» – у адрозненне ад «Сымона-музыка» – справа не дайшла.

Увогуле тэма падзелу Беларусі ў творчасці Якуба Коласа з’яўляецца дастатковай, каб прасачыць эвалюцыю нацыянальнай пазіцыі паэта. З патрыёта свайго краю, духам “тутэйшага” паэт вырастае ў “дзяржаўніка” з цэласнай нацыянальнай свядомасцю. Спрычыніліся да такіх перамен, як бачыцца, па-першае, перыпетыі ў лёсе самога творцы – яны стварылі эмацыйна-нервовую глебу, а па-другое, трагедыя падзелу роднай краіны (да таго ж малая радзіма, маці, многія сваякі засталіся па заходні бок мяжы) – яна выклікала хвалю абурэння і без таго неспакойнай душы паэта, стала якраз тым пераломным момантам усведамлення Беларусі як эвентуальнай дзяржавы, а не проста краіны, у выніку родны кут для Якуба Коласа пашырыў свае межы, ахапіўшы ўсю Беларусь. Больш таго, да сацыяльнай паэтычнай іпастасі дадаецца сацыяльна-палітычная грань, што ў ранніх творах паэта назіралася даволі замглена, толькі намацвалася. Паэма “Новая зямля” з’яўляецца выразным індыкатарам грамадзянскіх поглядаў аўтара. У гэтым творы Якуб Колас даў ацэнку актуальным падчас яго напісання трагічным падзеям на Беларусі, пікам якіх стаў падзел краіны. У сваю чаргу самі тыя падзеі, хоць і прысутнічаюць у тканіне паэмы хутчэй як адступленні, у многім сталі перадумовай стварэння гэтай пярыны слаvesнага мастацтва.

STRESZCZENIE

Poemat Jakuba Kolasa „Nowa Ziemia” jest reakcją pisarza na wydarzenia, które miały miejsce na Białorusi w okresie gdy mieszkał on w guberni kurskiej (do maja 1921 roku) i po powrocie do ojczyzny (w maju 1921 roku). Poeta głęboko przeżył obcą dominację w ojczyźnie i jej podział dokonany przez bolszewicką Rosję i szlachecko-ziemiańską Polskę. Choć te dramatyczne wydarzenia nie były głównym tematem poematu, pokazały, że Jakub Kołas jest nie tylko lokalnym patriotą lecz także obywatelem potencjalnie suwerennego kraju o nazwie Białoruś.

Słowa kluczowe: podział Białorusi, poemat „Nowa Ziemia”, ewolucja narodowej pozycji poety, tragedia, nostalgia, symboliczna lektura

S U M M A R Y

Yakub Kolas' poem "New Land" includes his reactions to the events that took place in Belarus when the author lived in Kursk province (until May 1921) and then returned to his homeland (May 1921). The poet deeply experienced foreign domination in the country and its division between Bolshevik Russia and Gentry Poland. Although those dramatic events did not become a central theme in the poem "New Land", Yakub Kolas appears not just as a local patriot, but as a citizen of the potentially sovereign state – Belarus.

Key words: division of Belarus, poem "New Land", evolution of poet's national position, tragedy, nostalgia, symbolic reading